

Музейна зала, в якій проходили
засідання конференції «В орбіті християнської культури».
м. Київ, 25 жовтня 2018 р.

ВКЛАДИ ЯК МАРКЕР РЕЛІГІЙНОСТІ В РАННЬОМОДЕРНОМУ СОЦІУМІ («зібране» афонським архимандритом Космою в Київській митрополії в середині XVIII століття)*

16 жовтня 1749 р. до Київської катедри звернувся архимандрит лаври Св. Афанасія Афонського Косма з проханням дозволити впродовж року збирати милостиню на теренах Київської митрополії. 29 листопада 1749 р. всі пункти його прохання задоволено: афонський чернець отримав грамоту, терміном на рік, із дозволом проводити збір пожертв, священнодіяти, освячувати воду та сповідувати на вказаній території, носячи часточку «Животворного Древа»¹.

Косма успішно виконував свій послух: є підстави думати, що майже за рік, він устиг проїхати чи не всю митрополію². Закінчилася його мандрівка в жовтні 1750 р. в Ніжині – місті компактного проживання греків³.

---

* Авторка статті висловлює подяку за цінні зауваги, які зробили учасники семінару при Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи та наукової конференції «В орбіті християнської культури. До 1030-річчя хрещення Русі» під час обговорення доповідей. Особливо дякуємо за консультації та надані матеріали Віталієві Ткачуку, а також Аліні Вариводі, Юрію Волошину, Антоніні Кізловій, Оксані Косміній, Олексієві Кузьмуку, Олексію Сокирку та Олексію Чередніченку.

¹ Животворне Древо (Животворний Хрест) – хрест, на якому розіп'яли Ісуса Христа; одна з найбільш давніх і шанованих реліквій в історії християнства. У Великій лаврі на Афоні було кілька хрестів з часточками Животворного Древа, найдавніший з яких пов'язують із вкладом імператора Никифора Фоки й датують 964 р. Зокрема, їх описує відомий учений і мандрівник, єпископ Порфирій (Успенський), див.: *Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты*, т. 1, отд. 1. Киев 1877, с. 199–201. Тут і далі «реліквія», «святиня», «Животворне Древо» стосовно часточки, яку носив архимандрит Косма, з огляду на сумнівність її походження, писатимуться в лапках. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 1 зв.

² Карту Київської митрополії див.: О. Б. Прокоп'юк. *Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783)*. Київ 2012.

³ Детальніше про греків у тогочасному Ніжині в: К. В. Харлампович. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.) // *Записки Історико-філологічного*

У листопаді того ж року Київська духовна консисторія вже розглядала судову справу проти архимандрита, документи якої добре представлені в різних архівосховищах⁴. Зокрема поставлено під сумнів правдивість «Животворного Древа», а також законність перебування афонського монаха в Київській митрополії. Відповідно роздавання часточок «реліквії» та збір милостині архимандритом засуджені як ханжество й обман⁵. Тим часом у вірних Київської митрополії справжність цієї святині сумнівів не викликала. За можливість прикластися до неї чи навіть отримати її часточку мешканці Гетьманщини готові були дорого платити, що можна розглядати як матеріальний показник їхньої релігійності. Наразі не будемо вдаватися до розлогого опису «пригоди», що трапилася з Космою в Київській митрополії, зосередимося лише на одному аспекті – характеристиці «зібраного» ченцем. У такий спосіб, через вклади, спробуємо кинути світло на складну проблему релігійності / релігійної культури ранньомодерного соціуму Гетьманщини⁶.

Зберігся реєстр «зібраного» архимандритом Космою в Київській митрополії в середині XVIII ст., укладений у Ніжині 25 жовтня 1750 р. канцеляристом Романом Кониським і засвідчений настоятелем Ніжинського Назарет-Богородичного монастиря Платоном⁷. 19 листопада 1750 р. всі ці вклади доставили до катедри, де вони, як знаємо, пролежали кілька років

Відділу УАН 24 (1929) 1–97; Греки в Ніжині: Зб. ст. і матеріалів, вип. 2. Ніжин 2001, с. 51–68.

⁴ Взаємодоповнювальні фрагменти судової справи зберігаються в трьох архівах: ІР НБУВ, ф. 232, № 164, арк. 1–177 (цінний подокументний опис справи зробив Євген Чернухін, проте самі матеріали справи його цікавили лише в контексті українсько-грецьких зв'язків, хоча й з великою увагою до особи архимандрита Косми: Є. Чернухін. Грецьке духовенство на українських теренах. Справа архимандрита Козьми // *Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси*. Київ 2001, с. 45–67); ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 1–59; РГИА, ф. 796, оп. 32, д. 114, л. 1–117 (опубл.: *Дело 114/158 от 10 мая / 7 августа 1757 г.; ОДД*, т. 31. Санкт-Петербург 1909, стп. 190).

⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 7; ІР НБУВ, ф. 232, № 164, арк. 41–41 зв.

⁶ Ґрунтовне дослідження «пригоди» афонського архимандрита Косми в Київській митрополії в середині XVIII ст., до якого ввійдуть і матеріали цієї статті, виконане у співавторстві з Віталієм Ткачуком, планується опублікувати у 15-му випуску альманаху соціальної історії «Соціум».

⁷ Платон І (Левицький) – архимандрит Ніжинської Благівіщенської Назарет-Богородичної обителі з 1746 по 1749 р. (Д. Гапоненко. Історія утворення та діяльності Ніжинського Благівіщенського монастиря (XVIII–XIX ст.) // *Сіверянський літопис 2* (2007) 45). Цей документ увійшов до справи про передавання пожертвованого на Афон у січні 1756 р. Відповідний синодальний указ підписаний 12 грудня 1754 р. Усе передано через грецького купця Хаджи Франгула Іванова.

у Софійському монастирі, і тільки в січні 1756 р. відправлені на Афон⁸. У реєстрі, крім самих предметів, вказувалися і жертводавці (не всюди, але в значній частині випадків), що дає змогу здійснити аналіз вкладів і вкладників лаври Св. Афанасія з теренів Гетьманщини⁹. Інформацію про окремі пожертви знаходимо і в інших документах, наприклад, у донесеннях про топопів, матеріали яких теж будемо залучати.

Згідно з описом, зробленим у Ніжині, в архимандрита Косми виявили «Животворне Древо», оправлене в срібний позолочений хрест, вкладений до кіота, 1 200 руб., 30 червінців, а також, як узагальнено зазначалося, багато церковних риз і богослужбового начиння¹⁰. Серед «зібраного» бачимо і грошові, і речові вклади (на практиці ці типи пожертв могли поєднуватися). Ченцеві вдалося назбирати доволі велику суму. Для порівняння: на землях Війська Низового інокам київських монастирів, які вирушали туди за милостинею, жертвували загалом 200–400 руб. на рік¹¹. У місці цілеспрямованого паломництва, у сакральному центрі Києва, печерах Києво-Печерської лаври, в 70–80-х рр. XVIII ст. щорічно накопичувалося до 2 000 руб. на Ближніх та трохи більше 1 500 руб. на Дальніх печерах різних грошових подань: біля мощей; за відправлення молебнів та вписування в поменник; кошелькових і кропильних грошей; плати за свічки; при виході з печерного лабіринту¹².

Про конкретні суми, пожертвовані для лаври Св. Афанасія, маємо лише окремі дані. Наприклад, Стефанида Велецька, знана персона при дворах Мазепи й Скоропадського¹³, крім речового вкладу, дала ще 15 руб.¹⁴ Посполита, вдова зі с. Анюки, що належало Стефаніді Велецькій, подала

⁸ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 2–2 зв., спр. 2882, арк. 2, 14–17 зв.; ІР НБУВ, ф. 232, № 164, арк. 36–36 зв.; РГИА, ф. 796, оп. 32, д. 114, л. 46, 61 об.–62 об.

⁹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2882, арк. 6–17.

¹⁰ Тут і далі про вклади і вкладників йтиметься на підставі реєстру, зібраного архимандритом Космою: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2882, арк. 1–31.

¹¹ О. С. Кузьмук. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: еволюція взаємовідносин. Київ 2006, с. 137.

¹² О. Б. Прокоп'юк. «Час» паломництва до Києво-Печерської лаври (за даними про пожертви 1775–1785 рр.) // *Могляньські читання 2018. Дослідження сакральних пам'яток України: 36. наук. праць*. Київ 2018, с. 76–80.

¹³ Стефанида Велецька (1690–1754), дружина Василя Велецького, який був гадацьким полковим суддею (1697–1713), помер бл. 1713 р. У 1716 р. отримала підтверджуючий указ на маєтності чоловіка. Жертвувала на Києво-Печерську лавру, зокрема на будівництво храму в с. Скоробагатьках дала 12 руб. і продукти для будівельників (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 1178, арк. 31–32 зв.; В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. *Неурядова старшина Гетьманщини*. Київ 2009, с. 60).

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 15–16 зв.

9 руб. (велика пожертва для представниці цього соціального стану)¹⁵. Трапляються й відомості про грошову милостиню, прив'язану до речових вкладів, – як-от, кошти, призначені на виготовлення певних богослужбових предметів. Але судити про середні обсяги грошових вкладів та кількість самих вкладників поки що немає можливості.

Натомість речові вклади досить широко та різноманітно представлені в колекції «зібраного» Космою. Це: 1) речі, що використовувалися в богослужінні: ікони, книги, богослужбове начиння, облачення й ін.; 2) дорогоцінні метали і тканини; 3) жіночий (рідше чоловічий) одяг. Розглянемо ці групи вкладів детальніше. У реєстрі зафіксовано п'ять образів: ікона Спасителя, три ікони Божої Матері (одна з них, швидше за все, написана на замовлення самого архимандрита) та ікона Св. Пафнутія. Є тут і прикраси на образи – срібні шати та корони (наприклад, дві срібні чеканні корони від богацького сотника Йосифа). Незначна частка ікон серед речових вкладів на Афонську лавру відповідає, за нашими попередніми спостереженнями, загальній тогочасній тенденції. Так, у синодику Пустинно-Миколаївської обителі (унікальний тим, що містить записи про вклади, що не типово для поминальних книг), занотовано лише один вкладний образ – Св. Миколая¹⁶. Частіше простежується протилежна практика – дарування ікон вкладникам як подяку за щедру милостиню. Косма, зокрема, з такою метою носив із собою друковані зображення Святої Гори. А в Києво-Печерській лаврі для цього спеціально виготовляли т. зв. підносні ікони¹⁷, які митрополит Арсеній (Могілянський) (та й, напевно, інші київські архиєреї) дарував жертводавцям за багаті вклади¹⁸.

Далі маємо згадати й інший поширений вклад – книгу. Приклади жертвування богослужбових книг відомі, як у киеворуську добу, так і у XVIII ст., і з документальних джерел, і з маргіналій у самих стародруках¹⁹. Робити таку пожертву на Афон було недоцільно, з огляду на мовні відмінності богослужіння. Проте намісник Києво-Печерської лаври подарував архиманд-

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 16–16 зв.

¹⁶ Я. М. Шультга. *Паломництво до київських православних святинь у XVIII ст.: соціо-антропологічний вимір*. Дис. ... канд. іст. наук. Київ 2015, с. 187.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 1013, арк. 1–297.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. II, № 6138, арк. 94 зв., 179 зв.–180 зв.

¹⁹ Див. каталоги: М. А. Шамрай. *Маргіналії в стародруках кириличного шрифту XV–XVII ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Київ 2005; Н. П. Бондар. *Видання Івана Федорова та Петра Мстиславця з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: дослідження, попримірниковий опис*. Київ 2012; *Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / упоряд. С. О. Половникова, І. М. Ситий; відпов. ред. О. Б. Коваленко*. Київ 1998.

ритові Космі Канонік – богослужбову книгу для домашньої молитви, що вміщує канони, а також келійні молитви, служби добового кола та ін. Орієнтована на приватне користування, така книжка, вочевидь, адресувалася самому збирачеві милостині; можливо, жертводавець очікував на особисту молитву за нього від грецького ченця.

Як впливає з прохання Косми про дозвіл на збір милостині, своїми потенційними вкладниками він бачив насамперед козаків, а сам край уявляв як козацький, планувати «*обойти гради и села козацкіи*»²⁰. Власне, козацьке населення Гетьманщини і стало основним жертводавцем Афонської лаври, що добре помітно в наступних групах вкладів. Список вкладників Святої Гори відкриває козацька еліта. Однак гетьмана поміж ними нема – думаємо, з об'єктивних причин, адже обраний на Глухівській раді в лютому 1750 р. Кирило Розумовський прибув до Глухова лише наступного року. Натомість його мати, графиня Наталія Розумовська, одна з найвпливовіших осіб у тодішній Гетьманщині, у цьому переліку фігурує. Імениті й заможні представники козацького стану «найкращим» вкладом вважали срібну чи срібну з позолотою чашу або ж фелон з парчі²¹ чи бархату²². Ці речі найчастіше й обирали для вкладу. Дві срібні чаші з позолотою дав на Афонську лавру полтавський полковий обозний Богданович, по одній – воронізькі сотники Дем'янович і Холодович²³, очільники однієї з шести т. зв. засеймських сотень Ніжинського полку, котрі перебували не під владою полковників, а під гетьманським бунчуком. Від Наталії Розумовської в реєстрі «зібраного» записані чорні бархатні ризи. Катерина Лоренцова, дружина гадяцького полковника Петра Галецького²⁴, дарувала бархатний

²⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 1.

²¹ Парча (тур. *parça*) – шовкова тканина сатинового переплетення, суцільно заткана стрічковим золотом і сріблом, зі складними шовковими, срібними та золотими візерунками, утвореними введенням додаткових піткань. У середині XVIII ст. вартість одного ліктя парчі, залежно від гатунку і вмісту металевої нитки, становила від 2 до 8 руб. (О. Косміна. Вбрання української еліти XVII–XVIII ст. // *Соціум*. Альманах соціальної історії 11–12 (2015) 335; Є. В. Славутич. *Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник*. Київ 2012, с. 124).

²² Бархат (ст.-рос. *бархатъ*) – лексичний дублет до назви «оксамит». Оксамит (д.-гр. *ὀξάμιτος*) – шовкова тканина з густим вертикальним коротким ворсом на лицьовому боці та лівим боком, схожим на репс. За місцем виготовлення чи імпортування – венеційський, флорентійський, французький, перський і турецький, хоча виробляли оксамит і в інших країнах Сходу і Заходу (Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 100, 122–123).

²³ Андрій Холодович – воронізький сотник, призначений з військових канцеляристів у 1740 р. (ІР НБУВ, ф. І, № 57325–57343, арк. 98).

²⁴ Петро Галецький (бл. 1710, Погар – 25 серпня 1754, Глухів) – полковник Гадяцького полку. Протягом 1725–1727 рр. навчався в Києво-Могилянській академії. У 1734–1738 рр.

фелон, стихар з дуклі²⁵, три воздухи та поручі. Стихар зі штофу²⁶ пожертвував полтавський полковий обозний Андрій Руновський²⁷. З чаші причащалися, в ризах звершували Літургію, що символічно сприймалося як співпредстояння вкладника перед Господом на кожній Літургії. Звідси й прагнення пожертвувати в монастир саме ці речі, тим паче, коли йшлося про знаний сакральний центр православного світу. Обережно зауважимо, що список «зібраного» Космою демонструє певні гендерні особливості у практиці дарування: чоловіки більше були схильними до вкладів з дорогоцінних металів, а жінки – з дорогих тканин. Також варто підкреслити, що кількісно домінують у цьому реєстрі чоловіки, що, мабуть, пояснюється їхнім вищим правовим статусом. Характерно, що вкладниці – це переважно вдови (Наталія Розумовська, Стефанида Велецька чи Наталія Долгорукова), майнові права яких були повнішими, ніж жінок, які перебували у шлюбі (регулювалися чинними тоді в Гетьманщині нормами Литовського статуту, магдебургії та звичаєвим правом)²⁸.

Випадок збирання милостині Космою має ту особливість, що вона творилася не в ході паломництва чи як заздалегідь спланована акція, а в атмосфері певної спонтанності, коли можливість здійснити вклад з'являлася

заміняв батька на посаді стародубського сотника. 6 липня 1738 р. призначений на уряд гадяцького полковника. Одружений з Катериною Лоренцовою. (З. І. Хижняк, В. Н. Жук. Галецький Петро Семенович // *Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид.* Київ 2001, с. 132).

²⁵ Дукля (ст.-пол. *dupla*) – бавовняна тканина, виткана удвічі густіше за китайку (тафту). Вироблялася в європейських країнах. Найкращим гатунком дуклі вважалася венеційська. У середині XVIII ст. лікоть звичайної дуклі середньої якості коштував бл. 75 коп., тоді як лікоть венеційської дуклі оцінювався в 1 таляр. (В. Горобець. Назви тканин та одягу в українських джерелах. (За матеріалами XVIII ст.) // *Народна творчість та етнографія* 4 (1972) 55; Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 105–106).

²⁶ Штоф (нім. *stoff*) – дорога, цупка і важка західноєвропейська шовкова одноколірна або різнобарвна («штоф цветной») тканина, різних переплетень із крупним складним різнобарвним витканим узором, часто із пряденим золотом або сріблом здебільшого голубого кольору, з розводами, яку використовувала багата старшина для пошиття жупанів, кунтушів та шлафроків. На початку XVIII ст. один аршин шовкового штофу, залежно від гатунку і забарвлення, коштував від 1 до 2 руб. (В. Горобець. Назви тканин та одягу, с. 56; Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 140; його ж. Шовкові тканини в костюмах військової еліти і урядовців Української козацької держави та їхня тогочасна місцева термінологія // *Історико-географічні дослідження в Україні* 10 (2007) 167.

²⁷ Андрій Руновський – полтавський обозний, призначений з писарів 3 липня 1747 р. (ІР НБУВ, ф. І, № 57325–57343, арк. 89 зв.).

²⁸ Ю. Волошин. Вдови і вдівці у м. Полтаві в 60-х рр. XVIII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії* 11–12 (2015) 71–88.

неочікувано – що, вочевидь, і позначалося на типах вкладів. Такі предмети, як чаша чи ризи, виготовлення яких займає певний час, замовлялися заздалегідь, а далі потенційні вкладники чекали слушної нагоди (інший варіант – купівля готових виробів). Роботи з металу виконували золотарі за контрактом; при цьому замовник мав забезпечити майстра сировиною, що не було справою одного чи кількох днів²⁹. Про торгівлю вже готовим богослужбовим начинням у той час не відомо, хоча ми не можемо повністю цього відкидати. Богослужбове облачення, найбільш складне за технікою виконання, шили в гаптарських цехах; знаємо також, що століттям раніше аналогічні майстерні діяли і в магнатських мастках, однак питання про подібні заклади в мастностях козацької старшини поки залишається без відповіді³⁰. Отже, щоб подарувати якийсь виріб, його, на відміну від грошей, відрізу тканини чи столового срібла, що завжди малося «під рукою», потрібно було швидко купити або попередньо замовити і тримати напоготові. Судячи з усього отриманого архимандритом Космою, соціальна та політична верхівка Гетьманщини мала церковні речі для вкладів, уважаючи своїм обов'язком жертвувати Церкві.

Проте переважно таких «заготовок» не було. У такому разі могли вкладати дорогоцінні речі: срібні стакани, чарки, ложки або злитки срібла як матеріал для виготовлення церковної утварі чи відрізи тканини на пошиття богослужбового облачення. Загальна маса зібраного афонським ченцем срібла та срібла з позолотою складала приблизно 10 фунтів (трохи більше 4 кг)³¹. Тканини дарували цілими відрізами, сувоями, шматками – часом до 10 ліктів (бл. 6 м). Найчастіше згадуються дорога парча і бархат від найзаможніших та полотно від бідніших прошарків. Жертвували також штоф, адамашку³²,

²⁹ М. З. Петренко. *Українське золотарство XVI–XVIII ст.* Київ 1970, с. 40–41.

³⁰ Найбільшого розвитку гаптарська справа у XVIII ст. набула в жіночих чернечих осередках, зокрема у Флорівському Вознесенському, П'ятицькому Чернігівському, Глухівському Преображенському й інших монастирях. (Т. Кара-Васильєва. *Шедеври церковного шитва України (XII–XX століття)*. Київ 2000, с. 15, 24, 36–37, 40–42; А. Г. Вариводе. Богослужбові тканини як вид церковних пожертв до православних монастирів і храмів Волині, Галичини та Київщини кінця XVI – першої половини XVII ст. // *Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць* 33 (2018) 240).

³¹ Для прикладу вкажемо вклад полтавської бригадирші Євдокії Боярської, представниці роду старшин Охтирського слобідського козацького полку Боярських, яка пожертвувала на Афонську лавру два срібні ліхтарі та срібну ложку.

³² Адамашка (єдомашка, дамаск) (ст.-пол. *adamaszek* – шовкова тканина з Дамаска) – сорт одноколірної камки невисокого гатунку, з візерунком, що відділяється від тла переплетенням. Тканина згадується серед товарів як східного, так і європейського виробництва. Найкращою вважалася венеційська адамашка. Про адамашку та його використання в Гетьманщині див.: Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 106.

табін (полутабін)³³, білокос³⁴, дуклю, грезет³⁵, голю³⁶, мухояр³⁷, кумач³⁸; сітку (мереживо) і позумент³⁹, якими прикрашали вже готовий одяг священнослужителів; шматки тканини, гаптовані золотом і обкладені бахромою. Полтавський полковник Андрій Горленко, фігура в політикумі дуже впливова, до того ж неналежна до клану Розумовських, батько белгородського єпископа Йоасафа (Горленка)⁴⁰, подав на Афонську лавру кілька

³³ Табін (табин) (ст.-пол. *tabin*) – щільна густа шовкова тканина репсового вироблення з особливим ефектом мінливого поблиску, різновид тафти. «Полутабинокъ» – сорт табінової тканини. (В. Горобець. Назви тканин та одягу, с. 56; Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 134).

³⁴ Білокос – відносно недорого легка шовкова квітчаста східна матерія невідомої текстури, з дрібним рослинним орнаментом («травками», «травочками»), витканим різнобарвними шовковими нитками по однотонному ґрунту. Зрідка квітчастий узор робився з пряденого золота чи срібла, окремо або разом із кольоровим шовком. (Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 101–102).

³⁵ Грезет (грезет) (фр. *grisette*) – гладенька тонка однотонна шовкова тканина репсового вироблення, часто з дрібним квітчастим тканим узором. Відома в Україні із середини XVIII ст. Варгість ліктя грезету становила бл. 1 руб. Терміном «полугрезет» позначали напівшовковий ґатунок цієї тканини, різновид попліну. (Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 105).

³⁶ Голя (гола) – вид дорогої шовкової матерії. У середині XVIII ст. лікоть голі коштував бл. 1 руб. (Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 104).

³⁷ Мухояр (мухаяр, мухаїр) (тур. *muhaayer, muhaayar*) – груба вовняна тканина полотняного переплетення з камвольної вовни й волосу ангорської кози (ангори, мохеру), гладка або кошлата, ґатунок камлоту, тканий із пряжі, суканої з двох ниток, іноді з шовковою основою. Вироблявся мухояр у Туреччині та деяких країнах Південної Європи. (Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 120–121).

³⁸ Кумач (араб. *Kumāš*) – бавовняна тканина полотняного переплетення. Кумачем підшивали: кунтуші, каптани, спідниці. Також кумачем могли покривати шуби і шити з нього штани. (В. Дубровський. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII ст. // *Записки ВУАН*. Київ 1931, с. 381; Опись движимого имуществва, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, т. 8. Санкт-Петербург 1884, стп. 1040, 1128; Книга пожитков бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при московском университете*, кн. 3, ч. 5. Москва 1862, с. 13. Також див.: Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 115).

³⁹ Позумент (фр. *pâssemment*) – вузька тасьма, виготовлена із золотих, срібних або мішурних ниток на шовковій чи вовняній основі. Лексичний дублет до назви «галун». (Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 125).

⁴⁰ Андрій Горленко (бл. 1680–1756) – наказний гетьман під час Північної війни (1705). Вихованець Києво-Могилянської академії. Володів значними маєтностями в Миргородському й Лубенському полках. Одружений із Марією Апостол, донькою

ліктів золотої та срібної парчі⁴¹, з категорії найдорожчих тканин. Від княгині Наталії Долгорукової⁴² в реєстрі «зібраного» значиться шість із половиною ліктів білої парчі. Лубенський бунчуковий товариш Василь Кулябка, онук гетьмана Данила Апостола⁴³, також дарував на Святу Гору відріз парчі. Від лубенської обозної Косма прийняв дорогу гаптовану штучку⁴⁴. Також тканину, але менш коштовну, вклали кишенський сотник Тиміш Григорович Потоцький (штоф) і китайгородський сотник Павло Ярофійович Семенів (адамашку). Такі вклади дорогоцінних речей з позиції ченців типологічно наближалися до грошових, адже їх можна було легко продати. Але, як нам здається, жертводавці й тут особливо наголошували на символічному значенні дару. Дозволимо собі повністю перерахувати всі пожертви вже згадуваної Стефаниди Велецької, оскільки в цьому переліку криється важливий ключ для розуміння символічного навантаження вкладів: на чашу – 2 фунти срібла, на позолоту чаші – 2 червінці, на оплату роботи – 6 руб.; на ризи – 8 ліктів червоної парчі по 3 руб. за лікоть, до тих же риз на камю (опліччя фелоні) – 2 лікті фіалкової парчі по 7 руб.; на підризник – 12 ліктів червоного штофу по 1 руб.; золота ложки масою 9 червінців; 15 цівок (котушок) сітки золотої по 7 золотих за цівку; окремо 15 руб. Записано й подання особисто архимандритові Космі: 8 ліктів коричневого полутабіну загальною вартістю 8 руб.; 25 ліктів тонкого полотна; 7 ліктів великого убрусу⁴⁵; 5 ліктів шитого ручника (рушника)⁴⁶. Не маючи готових богослужбових предметів (окрім лжиці), Велецька подала зливok срібла

миргородського полковника, згодом гетьмана Данила Апостола. Останній полтавський полковник, призначений з бунчукових товаришів 7 листопада 1743 р. (ІР НБУВ, ф. І, № 57325–57343, арк. 89 зв.).

⁴¹ Сріблоглав (среброглав) – шовкова матерія, виткана з використанням срібних ниток (С. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 129).

⁴² Княгиня Наталія Долгорукова (17 січня 1714 – 3 липня 1771), народилася в Лубнах під Полтавою. Дочка графа Бориса Шереметьєва, дружина Івана Долгорукова. Пострижена митрополитом Тимофієм (Щербацьким) у черниці 1757 р. в Київському Флорівському монастирі під іменем Нектарії. На місці страти чоловіка, під Новгородом, побудувала церкву в ім'я Миколая Чудотворця. Див.: Отголоски XVIII века. Приданное княгине Н. Б. Долгоруковой // *Русский архив* 11 (1897) 435; О. О. Крайня. *Флорівський (Вознесенський) монастир у Києві як пам'ятка історії та архітектури XVI – початку XX століть: Дис. ... канд. іст. наук*. Київ 2012, с. 142–143.

⁴³ Василь Кулябка, син бунчукового товариша Григорія Кулябки. 3 2 березня 1750 р. обіймав уряд бунчукового товариша в Лубенському полку. (ІР НБУВ, ф. І, № 57325–57343, арк. 15).

⁴⁴ Штучка (нім. *stück*) – шматки тканини, гаптовані золотом і обложені бахромою (*Етимологічний словник української мови*, т. 6. Київ 2012, с. 482).

⁴⁵ Убрус – шматок полотна, витканого з найтоншої пряжі; хустка, рушник.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 15–16 зв.

і дорогі тканини, чітко вказуючи, що має бути з них виготовлено. Цей вклад доволі наочно ілюструє, що символічна цінність такого дару значно вища за матеріальну. Очевидно, так мислили всі, хто здійснював подібні пожертви. Відмінною є позиція ченців, які не обов'язково вважали за доречне слідувати вказівкам жертводавців, тож цільове призначення вкладів могло бути змінене відповідно до потреб монастиря. Показовий випадок конфлікту цих двох візій, задокументований у матеріалах Києво-Печерської лаври. У 1774 р., на прохання соборного старця і епископа еромонаха Ромила, з Близніх і Дальніх печер до Успенського собору, в якому бракувало облачення, передано частину риз і стихарів з таким формулюванням: «... чтоб оные рызы и стихары небыли каких особливо посторонных укладчиков, дабы укладчики, увидев перемену своих подаяний, неvozимели оскорбленія...»⁴⁷.

Срібний, позолочений богослужбовий посуд, парчеві тканини, заткані золотою та срібною ниткою, були досить дорогими. Останні використовували в одязі заможних прошарків соціуму, в церковному облаченні найбагатших монастирських храмів; натомість у парафіяльних церквах коштовні речі були рідкістю⁴⁸. Аналогічні за матеріальною вартістю отриманим афонським ченцем пожертви зафіксовані від окремих із зазначених осіб і до Києво-Печерської лаври. У ризниці її Успенського собору збереглися три речі, вкладені Наталією Долгоруковою: парчевий фелон (1749 р.), шовкова епитрахиль (1749 р.), шовковий стихар (середина XVIII ст.)⁴⁹. Збережені тут також вклади Петра Кулябки, батька Василя Кулябки: парчевий фелон (1719 р.), поліелейний оксамитовий фелон з гаптуванням (1718 р.); сутозлатоглавна⁵⁰ риза в комплекті з епитрахиллю (1719 р.), стихар, комплект златоглавних літургійних покровів для Святих Дарів⁵¹. Порівняння цих вкладів із зібраним на Святу Гору спонукає думати про певну співмірність

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 452, арк. 2 зв.

⁴⁸ О. Прокоп'юк. Огляди храмів Київської митрополії у XVIII столітті: управлінські ініціативи та парафіяльні реалії // *Записки НТШ*, т. 265. Львів 2013, с. 16–17.

⁴⁹ *Вклади та вкладники Успенського собору Києво-Печерської лаври XVI – поч. XX століття (Сакральні тканини і вироби з металу у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника): Каталог*. Київ 2005, с. 30–31; *Флорівський жіночий монастир у Києві. Альбом. Історичний нарис* / авт., упоряд. О. Крайня. Київ 2015, с. 41.

⁵⁰ Златоглав (златоглав) (цсл. златоглавъ, «парча», ст.-пол. *złotogłów*) – загальна назва шовкових тканин, витканих золотими та срібними нитками. Златоглавна (золотна) тканина із суцільним золотим ґрунтом мала назву «златоглав сутий золотий». (С. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 108).

⁵¹ *Вклади та вкладники Успенського собору*, с. 20; А. Варивода. Пожертви церковного текстилю до Успенського собору Києво-Печерської лаври у контексті благодійної діяльності козацької еліти // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*:

сакрального авторитету Афонської та Києво-Печерської лаври в соціумі Гетьманщини, хоча, звісно, питання «сакральних» пріоритетів ми наразі радше ставимо, ніж вирішуємо.

До категорії популярних вкладів, які теж використовувалися в богослужінні й рахунок яких іде на десятки, належать скатертини, хустки, серветки, рушники (інформація про конкретних жертводавців у цій групі відсутня). Гадаємо, від багатших вкладників такі речі могли бути отримані на додаток до основного, вагомішого дару; для бідніших же були самодостатніми. До цього припущення схиляє практика здійснення наступного типу пожертв.

Ця остання група вкладів на Афонську лавру викликає значну цікавість, адже мовиться про жіночий, рідше чоловічий одяг, що в ролі вкладів чи не вперше нотується в джерелах. У реєстрі «зібраного» грецьким архимандритом Космою фігурують жіночі кунтуші⁵² з парчі або штофу (є також каптан⁵³ і балахон); спідниці зі штофу і голі; штофові запаски; чепці жіночі або їх багатші різновиди – вершок⁵⁴ і серпанок жіночий⁵⁵; кінці жіночі⁵⁶. Окремих жертводавців у цій категорії згадано: зокрема, кунтуш поротий масляного штофу одержаний від Андрія Холодовича в додаток до срібної чаші з позолотою; Іван Мартос зі с. Скоробагатьки вклав великий срібний стакан, а на доповнення до нього дав два жіночі кунтуші: блакитний

Зб. наук. праць, вип. 25 / відпов. ред. О. М. Титова, С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська [та ін.]. Київ 2016, с. 314.

⁵² Кунтуш (пол. *kontusz*) – однобортний довгополий (завдовжки до середини гомілки або за коліна), пошитий до стану верхній каптан східного походження, що мав рукави з довгими проріхами й особливий крій спинки. Відзначався великим розмаїттям форми рукавів, коміра та способів носіння. Кунтуші шили як «легкими» – літніми, так і теплими – на хутрі. (С. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 29–31).

⁵³ Каптан (тур. *kaftan*) – верхній плечовий довгополий розгортальний одяг з рукавами, різноманітного покрою (прямий або приталений, однобортний чи двобортний, східного або західного типу). Спершу під цією назвою розуміли жупан, пошитий із бавовняної чи шовкової тканини, стьобаний на бавовні або клоччі за східним зразком (на кшталт архалука чи бешмета), а від початку XVIII ст. слово уживається як синонім до традиційної назви «жупан». (С. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 25–26).

⁵⁴ Вершок – верх жіночого головного убору (чепця, очіпка). Вершок згадується разом із кибалкою – деталлю жіночого головного убору у вигляді скрученого шматка полотна, до якого пришивали денце. Якщо під кибалкою мали на увазі обруч з полотна, то обов'язково фігурував і вершок, що пришивався згори, утворюючи таким чином різновид чепця. Такі верхи шили з дорогих тканин (штофу або оксамиту) й вишивали золотом і сріблом (*Книга пожитков*, с. 41).

⁵⁵ Серпанок – легка прозора тканина (*Словник української мови*: в 11 т., т. 9. Київ 1978, с. 140).

⁵⁶ Кінці – прикраса або частина прикраси жіночого одягу.

рецетовий⁵⁷, і з червоного штофу; дружина київського полковника Василя Капніста Софія Андріївна (уроджена Дуніна-Борковська) подарувала на Афон жіночу спідницю з різнокольорового штофу; аналогічний вклад зробив полтавський міщанин Терновський. Одяг у ранньомодерну добу мав велику матеріальну цінність і репрезентував соціальний статус людини. Він також був своєрідним капіталовкладенням, його дарували, передавали у спадок, тому практика подібних пожертв видається цілком закономірно. В обителі світське вбрання мало бути перешите на церковне облачення або ж продане – щоб за вилучені гроші придбати богослужбові чи інші необхідні предмети, сплатити борги тощо. Прикладів надання «другого життя» вкладним речам у монастирях можна навести чимало; загалом вони мають універсальний характер, хоч і можуть відображати місцевий колорит. Скажімо, в Києво-Печерській лаврі відомі випадки перешивання покровів з мощей преподобних на богослужбовий одяг чи переплавлення привісів і виготовлення з них окладів для ікон, церковного начиння, гудзиків для богослужбового облачення⁵⁸. У місті Прчань на березі бухти Котор (володіння Венеціанської республіки, нині територія Чорногорії) в ранньомодерні часи жінки із заможних родин мореплавців та купців приносили весільні сукні як вотивні дари до місцевої церкви Різдва Богородиці, щоб там їх перешили на богослужбовий одяг (він і досі зберігається у храмі)⁵⁹.

Перелік пожертв на Афонську лавру охоплює всю палітру того, що взагалі жертвувалося на монастирі. У цьому контексті доречно згадати і «вклади за молитву», записані у спеціальних поминальних книгах. Загалом поменники як найпопулярнішу платню за внесення імен вказують гроші, проте іноді трапляються й речові чи натуральні пожертви або й поєднування цих типів вкладів⁶⁰. Так, аналіз матеріалів Пустинно-Миколаївського поменника, здійснений у роботі Яни Шульги, показує, що найпоширенішими з речових вкладів, що їх богомольці подавали до обителі, були ризи та стихарі. Натуральні пожертви представлені непоодинокими

⁵⁷ Рецета – дорога одноколірна шовкова тканина, яку привозили із Туреччини від початку XVIII ст. У першій половині XVIII ст. лікоть рецети коштував бл. 1 руб. 10 коп. (Є. В. Славутич. *Військовий костюм*, с. 128).

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 783, арк. 1–172; А. А. Кізлова. Соціальні взаємодії насельників Києво-Печерської Успенської лаври щодо переоблачення мощей святих і заміни їх покровів (кінець XVIII – перші десятиліття XX ст.) // *Історичний архів. Наукові студії* 18 (2017) 14.

⁵⁹ D. Maskareli. *Nuptae Mercatorum et Nauturum Deiparae Virgini. Women's Clothing as Votive Offerings in Early Modern Bay of Kotor* // *International Conference "Creating Memories in Early Modern and Modern Art and Literature. Belgrade, 13th – 16th March 2017. Abstracts of Papers.* Belgrade 2017, с. 45.

⁶⁰ *Поменник Софії Київської* / упоряд. та вступ. ст. О. Прокоп'юк. Київ 2004, с. 13–14.

записами худоби – коней, корів та волів, а прочанка Марія Маховиша, крім грошей, дала ще й «редис на посадку». Дослідниця припускає, що натуральних вкладів було більше, але їх частіше записували не до синодика, а до книги прибутків і витрат Пустинно-Миколаївського монастиря⁶¹.

У пожертвах афонському ченцеві привертає увагу насамперед їхня величина та значущість – не лише матеріальна, а й, що важливіше, сакральна/символічна. Серед вкладників Афонської лаври – всі рівні соціальної драбини Гетьманщини: від матері гетьмана та козацької старшини до духовенства, міщан і посполитих. Для всіх них вклад на Святу Гору був актуальним, бажаним і символічно навантаженим, різнився він лише матеріальною цінністю. Хоча розмір милостині ніде не був прописаний, ніколи не встановлювався, залежав лише від доброї волі жертводавця, він усе ж завжди соціально зумовлювався: що вищий соціальний статус посідав вкладник, то коштовнішим мав бути його вклад. Тому не випадково наведені приклади пожертв від представників козацької старшини певного рангу типологічно схожі: так, полковники вкладали, як правило, чашу срібну з позолотою або ризи чи багату тканину для них. Пожертва мала відповідати не тільки статкам благодійника, його соціальній позиції, а й статусу «об'єкта вкладання».

Як пам'ятаємо, архимандрит Косма не просто збирав милостиню як чернець Афонської лаври, а й носив із собою часточку «Животворного Древа». Із прибуттям монаха в те чи те поселення Гетьманщини миряни отримували нагоду прикластися до «святині»; навіть більше, Косма вирішив активізувати процес збирання милостині роздаванням часточок «Животворного Древа», роблячи це, за його словами, на прохання віруючих. Так, одну маленьку частинку «реліквії» залишено священникові козелецької Миколаївської церкви о. Олексієві; дві – полтавському Успенському собору⁶². Маємо приклади і приватного заволодіння «святинею»: власник слобідки Корсунової⁶³, військовий канцелярист Григорій Корсун одержав три часточки «Животворного Древа»⁶⁴; полтавські міщани Андрій Терентенко⁶⁵, Василь Грек і значковий товариш із містечка Решетилівки Петро

⁶¹ Я. М. Шульга. *Паломництво до кийських православних святинь*, с. 182–188, 268–272.

⁶² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 4 зв.; ІР НБУВ, ф. 232, № 164, арк. 38, 48–48 зв.

⁶³ У слобідці Григорія Корсуна була Варваринська церква, що належала до Лохвицької протопопії. Див.: *Київська митрополія: топографія посвят*, с. 114.

⁶⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 4–4 зв.; ІР НБУВ, ф. 232, № 164, арк. 37 зв.

⁶⁵ У Рум'янцевському описі значиться військовий товариш Данило Терентенко, досить не бідний чоловік, двір йому дістався від батька (*Місто Полтава в Рум'янцевському описі Малоросії 1765–1769 рр.* / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. Київ 2012, с. 114).

Пашенко – по одній⁶⁶. Усі ці щойно перераховані частинки «реліквії» були зібрані й надіслані до катедри, хоча, можливо, й не всі – як читаємо у приписці до рапорту гадяцького протопопа Василя Авторовича, «... у некихъ полкових старшин те животворящаго древа частицы и могли б сискатись...»⁶⁷. Із Сорочинської, Роменської та Кобеляцької протопопій повідомляли, що часточок «святині» у них немає; донесення на цю тему протопопій не виявлені⁶⁸.

За право володіти часточкою «Животворного Древа» афонський чернець отримав великий вклад від полтавської соборної Успенської церкви. Його ініціаторами могли бути полтавський протопіп Євстафій Могилянський⁶⁹, полтавський полковник Андрій Горленко чи полтавський обозний Андрій Руновський. Саме вони зробили персональні пожертви на Святу Гору й ініціювали зведення нового кам'яного Успенського собору в Полтаві (будувався в 1748–1770 рр.)⁷⁰. Його спорудження, очевидно, було додатковим мотиватором набуття для храму нових реліквій. Тож місцева парафіяльна громада «придбала» «святиню», подавши срібні з позолотою чашу, дискос, звізду та лжицю, зелені сріблоглавні ризи, золотом шиті два покрівці й воздух, штофовий зелений стихар, зелені златоглавні поручі та епитрахиль. Козелецькій Миколаївській церкві архимандрит залишив маленьку частинку «Животворного Древа» без жодної милостині. Названий уже Григорій Корсун за часточки «реліквії» дав срібний визолочений кубок, срібні ложку і чарку, шість ліктів дуклі та 6 руб.⁷¹ Перелік вкладів засвідчує ранг «святині», її значущість для парафіяльної спільноти й окремих благодійників, які за часточку «Хреста» роблять такі значні пожертви. З іншого боку, вкладники добре знали, що наданими ними речами будуть літургісувати на Афоні. Якими були «правила» надання «святині», ми

⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 4 зв., 19.

⁶⁷ Там само, арк. 15 зв.

⁶⁸ Там само, арк. 13, 17–17 зв., 18.

⁶⁹ Євстафій Могилянський – полтавський протопіп, брат майбутнього київського митрополита Арсенія (Могилянського), з 1763 р. – архимандрит Ніжинського Благовіщенського Назарет-Богородицького монастиря, член «присутствія» духовної консисторії; у 1744 р. призначений, згідно з імператорським указом, полтавським протопопом, а до цього – виконувач обов'язків проповідника при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. (В. Н. Жук. Могилянський Євстафій // *Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст.: енциклопедичне видання* / відп. ред. В. С. Брюховецький; наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк. Київ 2001, с. 374).

⁷⁰ Полтавіка // *Полтавська енциклопедія*, т. 12: *Релігія і Церква* / гол. ред. О. А. Білоусько; редкол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон та ін. Полтава 2009, с. 517.

⁷¹ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 2065, арк. 4–4 зв.; ІР НБУВ, ф. 232, № 164, 37 зв.–38, 48–48 зв.

не дізнаємося, адже кожний конкретний випадок індивідуальний та унікальний, до того ж більшість вкладів здійснена без отримання «реліквії».

Наведений матеріал підводить до аналізу мотивів та сподівань жертводавців. Беззаперечно головним, що й визначало модель поведінки віруючої людини, було християнське вчення про милостиню. Милостиня завжди вважалася найбільш простим і доступним виявом християнського милосердя⁷². Обґрунтування цьому можна знайти в Святому Письмі, у численних повчальних і проповідницьких текстах. Уже в Старому Заповіті всіляко підкреслюється богоугодність благодійництва, яке прямо пов'язується з шануванням Творця (Притч 14: 31), уберігає від смерті (Тов 4: 10; 12: 9), очищає всякий гріх (Тов 12: 9), ставиться в один ряд з молитвою, жертвою та постом (Тов 12: 8; Іс 58: 6–7). У Новому Заповіті відповідна євангельська заповідь доводиться до абсолюту: закон християнської благодійності такий, щоб давати всякому, хто просить (Лк 6: 30). Господь винагородить добродійців («Блаженні милостиві, бо вони помилювані будуть» – Мт 5: 7) і засудить на муку вічну тих, хто відмовить у допомозі ближньому (Мт 25: 31–46). Творити милостиню – обов'язок кожного, Ісус Христос сказав: «Блаженніше давати, ніж приймати» (Ді 20: 35). Церква всіляко проповідувала серед вірян ідею важливості різноманітних пожертв. Пригадаємо хоча б передмови до поменників, де поряд з наголосом на необхідності постійної молитви за померлих, акцентувалася й ідея подання милостині як закономірної та природної дії, що матиме позитивні наслідки⁷³. Сприйняття такого акту як цілком реального шляху до покращення своєї загробної участі та земного життя істотно впливало на формування у вірян мотивації до здійснення вкладів.

Якщо розглядати проблему із соціальної перспективи, то закладами стояли цілком конкретні очікування та моделі поведінки⁷⁴. Жертвуючи для тієї чи іншої обителі, представники всіх соціальних станів сподівалися на молитву за спасіння душі. Монастир, приймаючи милостиню, брав на себе обов'язок молитися за жертводавців і членів їхніх родин⁷⁵. Милостиня

⁷² В. Экземплярский. *Учение Древней Церкви о собственности и милостыне*. Киев 1910, с. 157.

⁷³ ІР НБУВ, ф. 307, № 537п/1743, арк. 2–3; № 538п/1744, арк. 3–4 зв.; ф. 312, № 376с/373, арк. 1–5; НКПІКЗ, КПЛ-кн 907, арк. 1–1 зв.; КПЛ-кн 2080, арк. 2–2 зв.; КПЛ-кн 858, арк. 2–3; КПЛ-кн 856, арк. 3–3 зв.; КПЛ-кн 2091, арк. 2–3.

⁷⁴ Тут варто згадати теоретиків «дару», зокрема французьких учених Марселя Мосса та П'єра Бурдьє, короткий огляд доробку яких див.: Г. Альтхар, Б. Штольберг-Рилинген. *Язык даров. Логика и семантика обмена дарами в Европе до начала Нового времени // На языке даров: правила символической коммуникации в Европе. 1000–1700 гг.* / відпов. ред. Г. Альтхоф і М. А. Бойцов. Москва 2016, с. 8–28.

⁷⁵ Обґрунтування в передмовах до поменників див.: ІР НБУВ, ф. 307, № 537п/1743, арк. 2–3; № 538п/1744, арк. 3–4зв.; ф. 312, № 376с/373, арк. 1–5; НКПІКЗ, КПЛ-кн 907,

ставала запорукою активної комунікації Церкви Земної і Церкви Небесної. Як уже зазначалося, реєстр вкладників лаври Св. Афанасія дає змогу стверджувати, що добродійність виявляли всі суспільні верстви Гетьманщини. Їхні вклади залежали від соціального й майнового статусу жертводавця й часто демонстрували його бажання перевершити інших у щедрості дару⁷⁶. Взагалі, віруючі Київської митрополії послідовно виявляли схильність/готовність до подання милостині, відкритість у сприйнятті її прохачів, неухильне слідування настанові про цю богоугодну справу як один із шляхів до спасіння душі⁷⁷.

Не останню роль відігравали й політичні мотиви жертвування⁷⁸. У нашому випадку можемо говорити про елементи певного взорування чи політичної легітимації вкладів на користь Афону. Пожертви на Святу Гору узаконювалися на державному (імперському) рівні; до прохачів з Афону ставилися прихильно; у 1742 р. були офіційно встановлені нові ставки щорічної допомоги афонським монастирям, яку мали забирати кожні 5–6 років, але на практиці цей період міг охоплювати й ціле десятиліття⁷⁹. Російський імператорський двір був ктиторм чернечих осередків на Афоні, тому козацька старшина, роблячи вклади на Афонську лавру, не вступала в дисонанс із «придворними взірцями» – навпаки, вона свідомо чи несвідомо засвідчувала свою лояльність владі⁸⁰.

арк. 1–1 зв.; КПЛ-кн 2080, арк. 2–2 зв.; КПЛ-кн 858, арк. 2–3; КПЛ-кн 856, арк. 3–3 зв.; КПЛ-кн 2091, арк. 2–3.

⁷⁶ Таке твердження потребує перевірки на ширшій джерельній базі. Наразі його підґрунтя є спостереження типовості вкладів для представників певного соціального прошарку та концептуальні висновки вже названих теоретиків дару, див.: Г. Альтхар, Б. Штольберг-Рилинген. *Язык даров*, с. 13.

⁷⁷ Неможливо підрахувати число збирачів пожертв на ремонт чи будівництво храмів, які одночасно перебували в Київській митрополії, але, безперечно, їх було багато, бо прошнуровані книги видавалися десятками: були прохачі з Греції, Балкан, Волощини тощо (ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, спр. 2683, арк. 1–1 зв; ф. 127, оп. 1024, спр. 1234, арк. 1; В. Ткачук. *Афониты в Киеве во второй половине XVIII века // Афонское наследие: Научный альманах. Издание Международного института афонского наследия в Украине*, вип. 1–2. Киев – Чернигов 2015, с. 121–130).

⁷⁸ Докладніше про це в розвідках Віри Ченцової: В. Г. Ченцова. *Ктиторовство и царский титул: Россия и Хиландарский монастырь в XVI веке // Словяноведение 2 (2014) 15–24*; її ж. *Икона Иверской Богоматери (Очерки истории отношений Греческой церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА)*. Москва 2010, 416 с., илл.

⁷⁹ Н. Ф. Каптерев. *Характер отношений России к Православному Востоку в XVI и XVII столетиях*. Сергиев Посад 1914; Д. Б. Кочетов. *Русско-афонские связи в XVIII–XIX вв. // Православная энциклопедия*, т. 4. Москва 2002, с. 159; А. В. Крамер. *Раскол русской Церкви в середине XVII в.* Санкт-Петербург 2011, 368 с.; В. Г. Ченцова. *Икона Иверской Богоматери*, 416 с., її ж. *Ктиторовство и царский титул*, с. 15–24.

⁸⁰ Наразі це радше апріорний висновок, щоб певно довести це, необхідна ширша джерельна база.

Комунікація зі Святою горою у XVIII ст. була достатньою, аби сформувати в суспільстві знання про це місце та його святість. У 1707–1709 рр. у Єрусалимі, на Синаї та на Афоні побував єромонах Чернігівського Борисоглібського монастиря Іполит (Вишенський). Він, а також інок Мотронинської обителі Серапіон, полтавський єромонах Леонтій (Зеленський-Яценко) та інші залишили цінні свідчення про Святу Гору у своїх паломницьких записках⁸¹. Упродовж 1723–1745 рр. по святих місцях Сходу та Афону подорожував найвідоміший паломник Василь Григорович-Барський, у дорожньому щоденнику якого віднаходимо й опис афонських монастирів⁸². Такі твори в списках поширювалися на території Київської митрополії⁸³. У XVIII ст. афонськими ченцями були й чимало вихідців з українських теренів: з 1747 по 1750 рр. здійснював чернечий подвиг на Афоні вихованець Києво-Могилянської академії єромонах Єзекііль (Діаковський); у 1751–1761 рр. – колишній префект академії Яків (Блонницький)⁸⁴; єромонах Константин (Кирил Политанський), який у 1742 р. прийняв мученицьку смерть і був причислений до лику святих; преподобномученик Пахомій Русин (помер 1730 р.) та ін.

Афонські поменники із записами козацької старшини доводять, що козацьке населення Гетьманщини виступало значним жертводавцем Святої Гори⁸⁵. За підтримки козацтва тут у XVIII ст. відкрито два українських скити – «Чорний Вир» (1747) (засновник – колишній козак і бунчуковий товариш Григорій Голуб (Голубенко), який прийняв на Афоні схиму) та на честь св. пророка Іллі (заснований вихідцем зі священницької родини Полтавщини преподобним Паїсієм (Величковським; 1722–1794))⁸⁶. Суттєвим

⁸¹ С. Ю. Житенев. Паломництва на Афон черниговского иеромонаха Ипполита (Вишенского) и чигиринского монаха Серапиона в XVIII в. // *Афонское наследие: Научный альманах*, вип. 3–4. Київ – Чернигов 2016, с. 158–165.

⁸² В. Григорович-Барський. *Мандри по Святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік*. Київ 2000.

⁸³ ІР НБУВ, ф. V, № 1062 та ін.; П. Білоус. *Тяжіння Святої Землі: Українська паломницька проза*. Київ 2013, с. 69–138.

⁸⁴ ЦДІАК України, ф. 131, оп. 30, спр. 139, арк. 2–3 зв.

⁸⁵ Архив на Зографската Света обител. Руски Зографски поменик от 1639 г., Зогр. 77, л. 56–116. Більше про це: С. Шумило. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // *Сіверянський літопис* 6 (2016) 73–84; Архив Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне. Д. А000083 (кат. № 562). Помянник (Синодик) милостинный Свято-Пантелеимонова монастыря, л. 29 об.–57 об., 95–118, 126–131 об. Див. опис цього поменника: *Каталог рукописей, печатных книг и архивных материалов Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне*, т. 7 / гол. ред. иеромонах Макарий (Макиенко). Москва 2013, с. 314.

⁸⁶ С. В. Шумило. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Вир» на Святой Горе. Киев, 2015; Преподобный Паїсій Величковський.

фактором, стала, на нашу думку, і велика кількість греків на землях Гетьманщини. Нарешті, не будемо забувати про інших афонських ченців, збирачів милостині, носіїв знання про Святу Гору, котрі нерідко бували в Київській митрополії.

Отож, якщо збирання милостині архимандритом Космою на теренах Київської митрополії в середині XVIII ст. поставити в контекст комунікації з Афоном, що ми і спробували пунктирно зробити, то все разом демонструє взаємність у характері цих відносин. Греки не втрачали цікавості до українських земель, зокрема творячи молитву за тутешніх жертводавців та підкреслюючи взаємозв'язок у трактуванні спільних сторінок історії⁸⁷. Натомість вагомий афонський вектор вкладів козацької старшини Гетьманщини, своєю чергою, маркував Київську митрополію як таку, що продовжує перебувати у сфері грецького впливу, а релігійну ідентичність її вірян – як ту, що зберігає тяжіння до Християнського Сходу.

«Повість про святий собор» та маловідомі листи. Київ 2016; ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 156, арк. 1–1 зв.; ф. 127, оп. 1020, спр. 3443, арк. 3–38 зв.

⁸⁷ Неодноразово в листах Свята Гора апелювала до спільної історії з Києво-Печерською лаврою, пригадуючи про «древнюю оную дружбу, которую между собою святій Афанасій и святій Антоній имели» (ІР НБУВ, ф. 232, № 164, арк. 17, 54 зв.). Отже, преп. Афанасія Афонського і преп. Антонія Печерського вважали сучасниками, хоча перший народився в 925/30 р., а помер бл. 1000 р. Датою ж народження Антонія нині називають приблизно 983 р., і хоч на Святу Гору він прийшов у дуже молодому віці, тобто теоретично перетин можливий, але це малоймовірно й у джерелах не зафіксовано. Вочевидь, на Афоні мали власну візію перебування там св. Антонія Печерського і свого впливу на зародження давньоруського чернецтва. Звісно, це міг бути риторичний прийом, та навіть якщо так, то він мусив мати під собою певне підґрунтя.